

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В УКРАЇНІ У 1917–1920 РР.

Попов В. Ж.

ВСТУП

Значення інформації важко переоцінити у зв'язку з будь-якими суспільними процесами. Не слід залишати поза увагою таке явище, як дезінформація. Якщо дезінформація вміло підготовлена, якщо вона потрапила на підготовлений ґрунт, вона дозволяє всіляко маніпулювати громадською думкою. Дезінформація розповсюджується в умовах обмеженості або відсутності інформації.

Інформацію та дезінформацію у всі часи використовували державні та політичні діячі. Потрібні їм відомості доносилися до цільової аудиторії за допомогою засобів масової інформації, які особливого значення набували в кризових умовах.

Роль друкованих та усних засобів поширення інформації у повсякденному житті населення промислово розвинутих регіонів України у 1917–1920 рр. була надзвичайно важливою. В умовах революції та викликаного нею громадського протистояння, коли політична ситуація змінювалася в Україні дуже стрімко, всі громадські організації були зацікавлені або у продовженні виходу існуючих, або у появі нових газет. Пересічні громадяни також потребували інформації, та отримували її або з доступних їм газет та інших друкованих джерел, або користувалися чутками й плітками, як правило, недостовірними.

Національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні сприяла пробудженню творчого потенціалу суспільства, зростанню прагнення до користування досягненнями культури, створила необхідні духовні та матеріальні умови для загального піднесення культурного рівня громадян країни. Одночасно в умовах таких характерних для громадянської війни явищ, як хаос та анархія, дефіцит найнеобхідніших продуктів, розвиток культури не те що фінансувався за залишковим принципом, а часто взагалі відбувався поза увагою офіційних органів управління. У цьому випадку культурні інституції функціонували тільки завдяки громадській ініціативі або почину окремих осіб. Певну роль продовжували грати громадські об'єднання та органи місцевого самоврядування. Як завжди, в умовах перманентної кризи, спрацювала така особливість повсякденності,

як інерційність людського існування. Люди дотримувалися звичайних правил, намагаючись якомога довше зберегти хоча б зовнішні ознаки втраченого способу життя. Цим можна пояснити, наприклад, тяжіння до бібліотек, як осередків традиційного дозвілля. Тут люди задовольняли свою потребу у спілкуванні, в отриманні нової інформації, а іноді й у бажанні відгородитися від важких реалій тогочасного життя.

Зміст дозвілля визначався рівнем розвитку матеріального виробництва та рівнем культури суспільства. Не менш важливим був стан самого суспільства – наявність або відсутність соціальної стабільності, суспільної злагоди. Розвиток культурної сфери залишався одним із найважливіших напрямків соціальної практики. Функціонування культурних інституцій забезпечувало безперервність розвитку суспільства, зв'язок між поколіннями, відтворювання соціальних взаємостосунків. У періоди глибоких суспільних трансформацій традиційні форми культурної взаємодії сприяли зняттю соціальної напруженості, зниженню в населення рівня психологічної тривожності, характерної для умов соціальної кризи.

1. Функціонування мережі бібліотек у 1917–1920 рр.

Виходячи з обмежених можливостей громадян у проведенні вільного часу, в 1917–1920 рр. читання перетворилося в одну з основних форм проведення дозвілля. Соціальні потрясіння у роки революції та громадянської війни, здавалося б, повинні були повністю зруйнувати старі звички, обмежити людські прагнення виключно матеріальними потребами. Втім, нові часи не тільки не скасували потребу в книгах, а посилили її. Люди прагнули відволікання від важкої, а іноді страшної повсякденності. З іншого боку, посилилася також потреба у газетах, але вже з іншої причини – необхідності дізнатися про навколишні події.

Отже, читання залишалося одним з основних занять населення у вільний час. Більше того, у 1917 році ще відкривалися нові бібліотеки, тобто попит на їх послуги зростав. Частіше за все, в тогочасних умовах ініціатива з відкриття нових культурних закладів належала місцевим мешканцям. Наприклад, громада селища Ульяновка звернулася до виконавчого комітету Костянтинівської підрайонної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів з проханням «про дозвіл відкрити у селищі читальню, придбати для неї брошури, книжки, листівки та соціалістичні газети». Прохання було задоволене¹.

¹ Протоколи засідань виконкому. *Донецький обласний державний архів. Ф. Р – 2602. Оп. 1. Спр. 1, арк. 11.*

Показово, що підготовка приміщення під бібліотеку та придбання книжкового фонду планувалися за кошти громади.

Звіт про діяльність народних бібліотек Богодухівського повіту Харківської губернії за 1917 р., який надійшов до Богодухівської повітової земської управи, доводить до відому уповноважених осіб, що «у зв'язку з революційним часом» зріс інтерес до газет і брошур².

Набувало подальшої популярності читання вголос; на думку бібліотекарів це було «новою формою» отримання інформації у період революції. Якщо до революції читання вголос було характерним для сімейного кола, то після 1917 р. новим було залучення до такої практики звичайних відвідувачів бібліотек, не знайомих один з одним. Тому ті бібліотеки, де не було читальних залів, ставили питання про їх відкриття навіть у 1919 році, зокрема перед відділом народної освіти Нікопольського міського військово-революційного комітету³.

Звіт про роботу бібліотек Харківської губернії за 1918 р. містив інформацію про те, що земства продовжували виплачувати зарплату бібліотекарям, виходячи зі своїх обмежених можливостей. Цікавим вдається той факт, що, згідно зі звітом, до 90% бібліотек продовжували надходити газети та журнали. Серед них були щоденні видання, які почали виходити в період існування Української Народної Республіки та Української Держави. Поступово набували популярності такі газети, як «Хлібороб», «Народна справа», «Земська справа», «Хуторянин», «Народне життя», «Південний край».

На відміну від періодичних видань, надходження нових крижок мало більш епізодичний характер, бо поступово скорочувалися можливості державних та приватних видавництв. Так, з 63 бібліотек Богодухівського повіту нові надходження літератури отримали лише 8 бібліотек, причому, як правило, приходило всього по декілька книг.

У цілому книжкові фонди поповнювалися приблизно так само, як у 1917 році. Книги надходили від губернського та повітового земства, в одну бібліотеку – внаслідок ліквідації місцевої школи. У трьох бібліотеках були створені «Просвіти». Наголошувалося зростання попиту на газети та журнали, у 1918 році читачі цікавилися брошурами політичного характеру⁴. Одночасно бібліотекари селища Любівка та слободи Козіївка відзначили падіння попиту на книги, оскільки наявна в них література не відповідала запитам населення, тобто застарілі

² Звіти про діяльність народних бібліотек. *Державний архів Харківської області*. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 80, арк. 21, 21 зв.

³ Листування з відділом народної освіти. *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 38, арк. 98.

⁴ Статистичні відомості про народні бібліотеки. *Державний архів Харківської області*. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 81, арк. 18 зв.

бібліотечні фонди майже не поповнювалися новими виданнями⁵. До листопада 1918 р. безкоштовні народні читальні-бібліотеки Товариства письменності Харкова опинилися у критичному стані, внаслідок припинення фінансування⁶.

Попри складний час, окремі ентузіасти, громадські організації, кооперативи продовжували видавничу справу. Наприклад, у квітні 1918 р. анонсувалося «розкішне народне видання» «Кобзаря», що готувалося, зі вступною статтею професора Д. Багалія⁷. У Харкові вийшов тижневик сатири та гумору за редакцією О. д'Актиля «Анчар»⁸. Відомі до революції письменники гастролювали українськими містами, збираючи значне число слухачів. Так, влітку 1918 р. харків'яни відвідували «вечори інтимного читання» в саду комерційного клубу⁹. Журналіст, що був присутній на заході, охарактеризував вечір як такий, що «подарував кілька хвилин справді художньої насолоди». Проте, на думку автора повідомлення, «широкій публіці хотілося б почути щось більш безпосередньо її приголомшуюче»¹⁰. Тобто, пересічні городяни прагнули сильних емоцій.

У номері «Південного краю» від 2 січня 1919 р. декілька рядків було присвячено важкому становищу письменників. Письменника названо «волоцюгою з усіма ознаками важкої боротьби за життя», міста України – «приймальнями розсіяного мистецтва». І лише слово, на думку автора допису, залишилося єдиним скарбом, що «зберігся після великого краху». Люди навчилися цінувати книгу. «Були речі, які ходили в рукописних списках. Випадково, скупю й контрабандно дарувала у 1918 році нам література свої коштовності»¹¹.

У 1919 році практика відносної доступності книг та газет продовжувала реалізовуватися, щоправда, при більшовиках читацьку справу брали під свою опіку ради, а при білих провідну роль відігравала ініціатива громадськості. Культурний відпочинок організовувався профспілками, які не чекали на додаткові розпорядження згори. Наприклад, у лютому 1919 р. культурно-освітня комісія профспілки «Гірничопраця» Павловського рудника в Донбасі прийняла ухвалу: «З огляду на те, що на нашому Павловському руднику абсолютно відсутнє суспільне місце, куди б міг прийти кожний робітник та службовець, а також їх сім'ї, щоб розумно

⁵ Статистичні відомості про народні бібліотеки. *Державний архів Харківської області*. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 81, арк. 35 зв.

⁶ Південний край (Харків). № 162. 2 листопада 1918 р.

⁷ Рух (Харків). № 1. 4 квітня 1918 р.

⁸ Південний край (Харків). № 135. 1 жовтня 1918 р.

⁹ Південний край (Харків). № 95. 9 серпня 1918 р.

¹⁰ Південний край (Харків). № 97. 11 серпня 1918 р.

¹¹ Те, що гине та виникає. *Південний край* (Харків). № 2. 2 січня 1919 р.

провести своє дозвілля за читанням газет, книг чи якоюсь сімейною грою, організувати робітничий клуб. Слід негайно відкрити читальню та бібліотеку, відвести для цього будинок для приїжджих»¹². Читальні організовувалися також партійними осередками. У травні 1919 р. партійним осередком була організована читальня у Юзівці¹³. Протягом весни 1919 р. хати-читальні, народні університети, школи грамоти відкривалися різними повітовими радами Харківської губернії¹⁴. Готувалося видання місцевих газет¹⁵.

Нікопольський відділ народної освіти у липні 1919 р. вказував у листі до ВРК: «У сучасних умовах тяжіння (довколишніх волостей) до Нікополя ще більше посилюється. У Нікополя є всі дані стати привабливим осередком для довколишніх волостей. Тут є велика Центральна бібліотека»¹⁶. Відділ освіти серйозно поставився до відновлення бібліотечної справи і в серпні 1919 р. видав наказ, згідно з яким всі громадяни, що мали на руках книги колишньої Міської бібліотеки, отримані за абонементом, а також розкрадені «під час повстання та перевезень Нечаївської та інших бібліотек», були повинні здати такі у триденний термін до приміщення бібліотеки. В іншому випадку їх обіцяли притягнути до відповідальності аж до ревтрибуналу. Також вимагалось повернути всі меблі, розграбовані у Нечаївській економії, оскільки вони представляли художню цінність і були необхідні для нікопольської Центральної бібліотеки, що відкривалася¹⁷.

Більшовики практикували вилучення книг з приватних бібліотек з метою забезпечення їх доступності для всіх бажаючих. У перші тижні після встановлення радянської влади були взяті на облік всі приватні книгосховища¹⁸. У окремих військових частинах створювалися власні бібліотеки, відібрані у господарів, що втекли, які постійно поповнювалися «добровільними пожертвами та примусовим відбиранням» літератури у тих, для кого вона, на думку командування, була зайвою¹⁹.

¹² Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1, арк. 47, 47зв.

¹³ Донецька комуна. № 40 (53). 4 травня 1919 р.

¹⁴ Листування з органами місцевої радянської влади. *Державний архів Харківської області*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265, арк. 99зв.

¹⁵ Там само. Арк. 93зв.

¹⁶ Листування з відділом народної освіти. *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 38, арк. 6, 6зв.

¹⁷ Там само. Арк. 16.

¹⁸ Громадянська війна в Україні. Том перший, книга перша. Під ред. проф. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. С. 623.

¹⁹ Громадянська війна в Україні. Том другий. Під ред. проф. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. С. 25.

Влітку 1919 р. у Києві, не дивлячись на велику кількість книгарень, не можна було купити книгу. Для цього треба було мати ордер з Народного комісаріату просвітництва. Але швидко з'ясувалося, що гарні книги можна було купити просто на вулиці. На кожному розі стояла «скриня або кіоск», набиті «прекрасними виданнями». Чомусь вулична вільна торгівля ще не була заборонена, і букіністи робили «прекрасну справу». Спостерігачам було «боляче дивитися» на ці книги. Майже всі вони були з ініціалами, багато з них з написами. З усіх речей, які гинули в революцію, інтелігенція найбільше шкодувала за книгами, оскільки вони і купувалися, і зберігалися «з найбільшою любов'ю». Книги з націоналізованих бібліотек продавалися тільки тим, у кого були «мандати». Продовжували свою невтомну діяльність всілякі підприємці від мистецтва. Вони пропонували письменникам свої послуги як імпресарію, умовляли їхати з ними великими містами з метою публічного читання своїх творів «щовечора за тисячу думських».

Білогвардійський режим, на відміну від більшовицького, особливо не церемонився з громадськими бібліотеками. У Маріуполі було реквізовано приміщення Зборів службовців Маріупольського порту, де розташовувалася бібліотека. Необхідність відновлення її роботи стала одним з додаткових аргументів у проханні ради старшин Зборів щодо повернення приміщення²⁰.

Відновлення влади рад активізувало процес створення осередків культурного дозвілля. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. Харківський губернський агітаційно-освітній підвідділ доповідав військово-революційному комітету про відкриття 15 районних бібліотек, 42 хат-читальнь, 20 просвіт²¹. «Просвіти» стали центрами українського руху на місцях. Вони мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки²².

У лютому 1920 р. у відділі соціального забезпечення Харківського губернського ревкому зареєструвалося декілька культурно-просвітницьких товариств, серед яких було Харківське товариство діячів періодичної преси та літератури, «Українська культура», «Копійка на рідну школу», «Просвіта», «Інститут народної освіти», Південноросійське товариство акліматизації, Харківська група есперантистів «Торренто» та інші²³. Заслугує на пошану невибагливість есперантистів, група яких

²⁰ Заяви громадян. *Донецький обласний державний архів*. Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5, арк. 22.

²¹ Відомості про роботу агітаційно-освітнього підвідділу. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-4986. Оп. 1. Спр. 12, арк. 3.

²² Романько І.І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917-1920 рр.). К.: Інститут історії України, 1999. С. 6.

²³ Листування з різними установами. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с, арк. 354.

просила відділ комунального господарства надати стіл для інформаційного бюро всього лише на головних сходах будівлі відділу комунального господарства²⁴. У Харкові активно функціонував книжковий склад «Союз» – «єдиний на Півдні розподільник кооперативної літератури» серед населення²⁵.

З моменту свого повернення більшовики звертали увагу, серед іншого, й на приватні книжкові колекції. Один з перших наказів Старобільського повітового ревкому вимагав від волосних ревкомів вжити термінових заходів для охорони покинутих у поміщицьких садибах бібліотек. У тому ж наказі оголошувалося про націоналізацію всіх приміщень, зайнятих під бібліотеки. З 28 грудня 1919 р. всі бібліотеки були відкриті «для безкоштовного користування населенням міста та повіту»²⁶. Усвідомлюючи важливість друкованого слова для пропаганди, голова ревкому Шахов наказав вилучити всю літературу, що «суперечить духу робочо-селянської республіки та її завоюванням»²⁷. Щоправда, з наказу незрозуміло, у чому могли полягати суперечності та які завоювання малися на увазі.

Не дивлячись на значення бібліотечної справи, революційні органи влади відмовлялися брати на себе зобов'язання щодо роботи бібліотек при колишніх режимах. Так, на прохання службовців Харківської громадської бібліотеки про виплату заборгованості по заробітній платні, Харківський губернський ревком 1 січня 1920 р. ухвалив рішення: «Оплату службовцям проводити з моменту зайняття місцевості радянськими військами»²⁸.

У Луганську бібліотеки були відкриті позашкільним підвідділом тільки наприкінці березня 1920 р. Центральна бібліотека почала роботу у приміщенні колишньої міської громадської приймальні, в будівлі Азовсько-Донського банку. Кам'яно-Бродська відкрилася в приміщенні Торговельної школи на Садовій вулиці, а Гусиновська – в будинку громадянина Безпечного, на розі Преображенської площі і вулиці з тією ж назвою. Читачам пропонувалися наукові книги, журнали, белетристика²⁹. Виходячи з обмежених можливостей щодо розширення бібліотечного фонду, користувачам бібліотек нагадувалося про

²⁴ Листування з різними установами. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с, арк. 11.

²⁵ Листування з кооперативними та професійними організаціями. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-202. Оп. 1. Спр. 17, арк. 34.

²⁶ Накази повітового ВРК. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3, арк. 13.

²⁷ Там само. Арк. 13зв.

²⁸ Листування з відділами губернського ревкому. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 3с, арк. 34.

²⁹ Ухвали та накази районного відділу народної освіти. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 2, арк. 105.

необхідність погашення попередніх боргів. Мова йшла про бібліотечні книги, що залишилися у громадян з колишніх часів. Їх пропонувалося повернути до 5 травня 1920 р. Санкції у випадку неповернення книжок планувалися у революційному дусі – списки тих, хто не поверне книги, загрожували передати до карного розшуку³⁰. Всього в Луганському районі існувало 17 земських бібліотек³¹. У Алчевському повіті було зареєстровано 23 бібліотеки-читальні³². В інших селах відкрилися хати-читальні та школи для дорослих, а в селі Макарів Яр – стаціонарна та шість пересувних бібліотек³³.

Хати-читальні відкривалися комнезами, наприклад, у липні 1920 р. у Єнакієво. Наголошувалося, що читальні охоче відвідують селяни³⁴. У серпні 1920 р. селяни Часів-Ярської волості організували два культурно-освітні гуртки, у яких влаштовувалися вечірні заняття, народні читання, лекції і тому подібне³⁵. Вихід відроджених радянських газет відновлював колишні та створював нові робочі місця, у зв'язку зі зростанням тиражів. Так, «Всеросійська кочегарка» запросила на роботу коректорів та хронікерів³⁶, про що розмістила відповідне оголошення на своїх шпальтах.

2. Роль газетної інформації у житті пересічних городян

Початок революційних подій у Російській імперії викликав ажіотажний попит міського населення, яке належало до різних соціальних прошарків, на щоденні газети. «Одеські новини» 2 березня 1917 р. розмістили характерну замальовку міського повсякдення: «Велике пожвавлення спостерігається з ранку на околицях міста. Газети розбирають нарозхват». У трамвайному вагоні навколо одного номера газети скупчилося декілька людей³⁷. Через день газета «Одеський листок» охарактеризувала стан міського населення таким чином: «На нього налетів шквал, який розбив всі традиції, все те, що століттями впроваджувалося у свідомість обивателя. Дихання історії відчутне в кожному листку телеграм, у кожному новому повідомленні. Багато хто зберігав історичні відтепер номери учорашніх газет»³⁸.

³⁰ Ухвали та накази районного відділу народної освіти. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 2, арк. 116.

³¹ Звіти про діяльність волосних ревкомів. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 26, арк. 20.

³² Всеросійська кочегарка. 14 серпня 1920 р.

³³ Звіти про діяльність вол. осних ревкомів. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 26, арк. 21зв.

³⁴ Вісті (ВУЦВК). № 134. 2 червня 1920 р.

³⁵ Всеросійська кочегарка. 10 серпня 1920 р.

³⁶ Всеросійська кочегарка (Бахмут). 11 грудня 1920 р.

³⁷ По місту. *Одеські новини*. № 10351. 2 (15) березня 1917 р.

³⁸ У ці дні. *Одеський листок*. 4 (17) березня 1917 р.

Київська «Вечірня газета» 4 березня 1917 р. відзначала: «Кожний, усвідомлюючи важливість поточного моменту, активно працює, жваво цікавлячись усім, що відбувається у Росії»³⁹. 5 березня «Одеський листок» продовжив знайомити своїх читачів зі ставленням городян до друкованого слова: «Наелектризовані за останні дні жителі, проковтнувши ранкові газети, потроху висипали на вулицю. Тисячі робітників в урочний час, прочитуючи на ходу ранкові газети, поспішали на роботу». Ближче до обіднього часу кафе наповнювалися публікою, яка прагнула все нових і нових повідомлень. Коли на вулиці з'являлися газетярі, їх «оточували і розривали на частини. Ледве якийсь щасливець здобував телеграму, як він робився центром загальної уваги. Його миттю оточував натовп і він вголос читав»⁴⁰.

Редакції, оцінивши обстановку, підняли ціни на свою продукцію. «У редакціях, де всі вибилися із сил, випускалися все нові та нові вісті і верткі газетярі швидко розносили їх нетерплячому обивателю, який прагнув швидше стати громадянином»⁴¹. У невеликих містах зацікавленість політикою була менш помітною. Наприклад, влітку 1917 р. мешканці містечок чорноморського узбережжя більше цікавилися кримінальними новинами та побутовими скандалами, аніж революцією, війною і долею країни, і газетам доводилося потурати смакам своїх читачів, серед яких були купці, рибаки, дрогалі тощо.

Українська Центральна Рада під час свого перебування при владі приділяла велику увагу проблемам періодичної преси, розуміючи її значення. На черговому засіданні Ради 31 жовтня 1917 р. говорилося, що, не зважаючи на оголошений загальний страйк, цього дня вийшли таки три газети – «Киянин», «Народна воля» та «Робітнича газета». Депутати, які виступали на засіданні, не дивувалися з того, що «чорносотенний «Киянин» порушує страйк, оголошений пролетаріатом». Але факт виходу «Робітничої газети» оратори пояснювали тим, що «ця газета дотримується більшовицького напрямку, і тому більшовики дозволяють їй виходити»⁴².

Поштові відправлення переміщувалися країною навіть з початком бойових дій. Так, щоденні газети, хоча й нерегулярно та з певним запізненням, але продовжували доставлятися передплатникам у окремі міста, які ще не були відрізані громадянською війною. У січні 1918 р. один з кореспондентів севастопольської газети «Вільний Південь» ділився зі своїми читачами радістю: «Сьогодні прийшли столичні

³⁹ Вечірня газета (Київ). № 1354. 4 березня 1917 р.

⁴⁰ По місту. *Одеський листок*. № 62. 5 березня 1917 р.

⁴¹ Там само.

⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. К.: Наук. думка, 1996. Т. 1. С. 378.

газети. Добре так відпочити з цигаркою в зубах за столичною газетою. За теперішніх часів – рідкісне задоволення»⁴³.

Для пересічних обивателів інформація з газет була вкрай необхідною. З газетних сторінок городяни дізнавалися про серйозні обмеження, що накладалися на них владою. Так, в одному з номерів «Вісника Єнакієво» у квітні 1918 р. заборонялося винокуріння у приватних заводах та квартирах, під загрозою штрафу у 500 карбованців, при повторному порушенні призначався штраф у 1000 карбованців, разом з виселенням з оселі⁴⁴. У іншому номері газети, у зв'язку з введенням військового стану, всі масові заходи повинні були проводитися винятково з дозволу коменданта. Порушення громадського порядку каралися суворо – аж до розстрілу на місці. Комендант також наказав здати до міліції всю зброю, загрожуючи надалі «провести оточення будинків, обшук і розстріл на місці»⁴⁵.

Надмірна політизація громадян на початку революції достатньо швидко змінилася втомленістю та байдужістю, що відбилося на їх ставленні до періодичної преси. У травні 1918 р. катеринославська «Південна зоря» надрукувала «Листи з Одеси», де від імені одеситів політичне життя оголошувалося «чимось зовнішнім», внаслідок чого мешканці міста набагато менше цікавилися поточними новинами, які їм пропонували щоденні газети. Городяни нібито розглядали всі політичні події «тільки з точки зору обивательського спокою». Будь-які зміни оцінювалися через їх можливість «забезпечити хоча б мінімум відпочинку після важкої трирічної війни, напівголодного існування, надмірної дорожнечі і цілого року жахів нашої революції»⁴⁶.

На відміну від Центральної Ради, що дотримувалася принципу свободи преси, гетьманський уряд, і підтримуючі його німці та австрійці здійснювали за періодичною пресою строгий контроль. У зв'язку зі страйком залізничників у Катеринославі у серпні 1918 р. австрійське окупаційне командування заборонило газетам «повідомляти відомості про страйк, окрім офіційних, а також коментувати їх». У разі порушення цього наказу газетам загрожувало закриття та передавання їх керівників до австрійського польового суду⁴⁷.

Національно орієнтовані газети, що виходили у Києві в період Директорії, інформували читачів про злочини білогвардійців. В українських газетах «Нова Рада» та «Відродження» велася активна кампанія проти «добровольців», і містилися дійсно вагомі аргументи.

⁴³ Поганий п'юпон. *Вільний Південь* (Севастопіль). № 43. 19 січня 1918 р.

⁴⁴ Вісник Єнакієво. 14 (1) квітня 1918 р.

⁴⁵ Вісник Єнакієво. 23(10) квітня 1918 р.

⁴⁶ Дрібниці життя. *Південний край*. № 21. 10 травня 1918 р.

⁴⁷ Громадянська війна на Україні 1918-1920... Том перший, книга перша. С. 360.

Причому ці аргументи, у тому числі факти про каральні дії, не були дезінформацією. «Нова Рада» наводила факти грабежів «добровольців». Для додаткового інформування громадян, у тому числі і в разі відсутності газет, використовувалися плакати. У листопаді 1918 р. у Харкові Виконавче бюро Комітету громадського піклування займалося улаштуванням голодуючих дітей з Петрограду. Коли 16 листопада потрібно було оприлюднити звернення про допомогу дітям, то, «зважаючи на невихід місцевих газет», керівництво бюро звернулося з листом до редакції газети «Південний край», з проханням розмістити відповідну відозву у вітринах контори «Південного краю»⁴⁸. Редакція газети запевнила, що будуть «вжиті всі заходи для широкого розголосу цієї справи (статті, відозви)»⁴⁹.

Багато одеських обивателів скептично сприймали газетну інформацію, тому що самі газети не завжди орієнтувалися в процесах, що відбувалися, та користувалися неперевіреними відомостями. Проте, іноді одеська періодична преса займала цілком визначені політичні позиції. У січні 1919 р. редактор газети «Одеські новини» І.М. Хейфец, на думку агентів Добровольчої армії, прийняв під свій захист прихильників Директорії, і прагнув довести, що петлюрівський рух нічого спільного з більшовиками не мав, що він є «здоровим національним демократичним рухом». Навіть небільшовицькі газети формували в суспільстві певну напруженість, соціальну незадоволеність. У лютому 1919 р. буржуазний «Одеський листок» звернув увагу читачів на «сучасних мільярдерів-спекулянтів, які можуть їздити і на власних автомобілях та рикасах», а також «платити спекулянтські ціни нашим «милим» візникам». Що ж до бідного населення, «для якого, власне, і призначений трамвай», то воно не може платити тієї ціни, яку наразі передбачено стягувати⁵⁰. Не відставали і більш ліві «Одеські новини». Газета вказувала на «безмірне марнотратство окремих осіб». Їхній «бенкет під час чуми» продовжувався з безперервним «блиском і тріском», а «фатальне кільце навкруги буржуазії» звужувалося та звужувалося дедалі більше⁵¹. Хоча для «Новин» такі статті не були характерними. Вони виходили в скороченому розмірі й містили, в основному, стислу інформацію.

У цей же час робітниче населення промислових районів продовжувало цікавитися політичними новинами. Цей інтерес трансформувався як у практичні акції з розповсюдження друкованого

⁴⁸ Протоколи нарад, проекти та листування. *Державний архів Харківської області*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3453, арк. 203.

⁴⁹ Там само. Арк. 229.

⁵⁰ Одеський листок. № 40. 9 лютого 1919 р.

⁵¹ Одеські новини. № 11553. 13 березня 1919 р.

слова, так і в жваве обговорення новин. У лютому 1919 р. профспілка Павловського рудника у Донбасі ухвалила негайно відвести для читальні та бібліотеки будинок для приїжджих, щоб кожний робітник та службовець, а також їхні сім'ї, могли піти і «розумно провести своє дозвілля» за читанням газет⁵².

Як повідомляла бахмутська газета «Червоний вал» у березні 1919 р., «кожен найменший поріжок» був політичною трибуною, де сходилися сусіди під час вечірнього відпочинку «для вирішення своїх нагальних питань»⁵³. На жаль, газети не завжди могли допомогти громадянам, оскільки їх редакції самі не орієнтувалися у ситуації. На запитання читача – «Як ставитиметься радянська влада до дрібної торгівлі?» – «Донецька комуна» ухильно повідомила: «Пряму відповідь дати важко. Радянська влада ще не встигла розробити свою остаточну конструкцію, вона ще у процесі утворення»⁵⁴.

Прихід «добровольців» до українських міст супроводжувався закриттям опозиційних газет, та відродженням лояльних періодичних видань. Інструктор Харківського губернського виконкому Г. Шовкун у липні 1919 р. доповідав своєму керівництву, що у Харкові «негайно з приходом денікінських банд» почали виходити газети «Нова Росія», «Південний край» та «Полудень». Перші два дні у газетах розміщувалися тільки довідки про становище фронту, різні накази та оголошення. Незабаром почали з'являтися передовиці та різні статті⁵⁵.

Далеко не всі городяни були в захваті від «Киянина» і тому подібних друкованих видань. О. Слобідський у своїх спогадах наводить таку замальовку з натури. На харківській вулиці, біля мапи бойових дій, зібралися представники інтелігенції. «Дивіться-но, як наші напірають! Це не війна, а якась тріумфальна хода до Москви!». – «Щось надто швидко наступають». – «Кидайте всі ваші справи – і прямим сполученням до Ялти. Там зараз благодать, про більшовиків і думати забули». – «У наше століття всіяке буває, і краще бути завжди наготові». Поряд стояло декілька робітників. «Брудні, неумиті, тільки що з роботи», вони вели свою розмову. «Наші все відступають. І коли це скінчиться?» – «Брешуть вони, собаки! Ходімо до мене додому, там я тобі дам газету. Своя, брат, свіжа! Тільки що отримана»⁵⁶.

Газети неодноразово дезінформували своїх читачів, та ще й дуже часто з посиланням на авторитетні джерела. Так, харківська

⁵² Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. *Державний архів Луганської області*. Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1, арк. 55.

⁵³ Червоний вал (Бахмут). 15 березня 1919 р.

⁵⁴ Питання читачів. *Донецька комуна*. № 41. 6 травня 1919 р.

⁵⁵ Громадянська війна на Україні 1918–1920... Том другий. С. 231.

⁵⁶ Слобідський О. Це було... Харків: Пролетар, 1926. С. 49–50.

«Батьківщина» в номері від 9 жовтня 1919 р. повідомила про взяття Петрограда військами генерала Юденича, пославшись на інформацію англійської місії в Ростові⁵⁷. Інформація супроводжувалася подробицями, які надавали їй додаткової достовірності. «Відважним нальотом» містом оволодів полковник Родзянко, «на Адміралтействі вивішений російський національний прапор», англійські кораблі «увійшли в гирло Неви». 10 жовтня, посилаючись на радіо Ліона, ця газета розповіла про завзяту зустріч військ Юденича мешканцями Петрограда. «Солдати роздавали населенню хліб, цукор та сіль. Купка комуністів обстріляла загін з даху будинку. Комісари були обеззброєні та розтерзані розлюченим натовпом»⁵⁸.

Щоденні газети почали все частіше приховувати від своїх читачів справжній стан речей. У жовтні 1919 р. у Києві всю ніч було чути артилерійську канонаду, яка була пов'язана з наближенням більшовиків. Наступного дня вже о сьомій ранку у продажу з'явився «Киянин», але там городяни не знайшли інформації про причину канонади. На стовпах були розклеєні оголошення, що небезпеки місту немає, Добровольча армія перейшла у наступ та «жене ворога». Мешканців закликали до повного спокою. Але дуже довго «всі влади одурювали», тому населення не вірило у міцність добровольчої влади⁵⁹.

Необхідність видання своїх друкованих органів усвідомлювалася й іншими учасниками подій в Україні. У зайнятому білогвардійцями Харкові восени 1919 р. більшовики-підпільники успішно працювали у таємній друкарні, де «видавалося багато листівок, навіть один номер «Донецького пролетаря» був випущений»⁶⁰.

У жовтні 1919 р. у Бердянську, в період правління махновців, виходила газета «Вільний Бердянськ»⁶¹. Цей орган «розвінчував політику Добровольчої армії», інформував читачів про становище у зонах бойових дій та критикував демократичні організації за їх «недостатню активність»⁶².

Учасник Зимового походу армії УНР Ю. Тютюнник наполіг на організації друкування листівок «для широкої інформації серед населення». При Київській дивізії знаходилася редакція газети «Україна», яка змогла випустити п'ять номерів, загальним накладом близько 20 тисяч примірників. Зміст газет та листівок, які всі армійські

⁵⁷ Петроград взятий. *Батьківщина* (Харків). № 86. 9 жовтня 1919 р.

⁵⁸ Подробиці взяття Петрограда. *Батьківщина* (Харків). № 87. 10 жовтня 1919 р.

⁵⁹ Вернадський В.І. *Щоденники*. С. 171.

⁶⁰ Громадянська війна на Україні 1918-1920... Том другий... С. 504.

⁶¹ Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. С. 199.

⁶² Там само. С. 200.

частини поширювали «серед населення та ворогів», був спрямований проти антиукраїнської агітації, яку вели «білі та червоні росіяни»⁶³.

Газетами, що виходили по різні лінії фронту, цікавилися всі сторони конфлікту. Відповідальні особи всіляко стимулювали напівлегальний обіг протилежних за ідеологічним спрямуванням газет. У липні 1919 р. Луганський білогвардійський пропагандистський пункт запрошував «всіх панів, що приїжджають з Совдепії», поділитися свіжими радянськими газетами, обіцяючи «винагороду за угодою»⁶⁴.

Дещо пізніше радянське Бюро української преси, інформуючи про білогвардійський режим у Харкові, посилалося на «чорносотенну газету «Російське життя», що знову виходила в місті, яка, «злорадно торжествуючи», повідомляла, що «навіть художник, який малював плакати у період радянської влади, поніс заслужене покарання»⁶⁵. Бюро інформації при Раді робітничо-селянської оборони УРСР у вересні 1919 р. знайомилося зі змістом білогвардійських газет, зокрема тих, що виходили у Києві, – «Киянин», «Луна», «Вечірня газета». Бюро відзначало, що у Києві «не виходить жодна українська газета»⁶⁶, і затверджувало, що білогвардійські газети «повідомляють щодня всякі небилиці про стан справ на фронті»⁶⁷.

Командувач армії УНР М.В. Омелянович-Павленко у квітні 1920 р. відзначав: «Щодня ми регулярно читали більшовицьку пресу, а більшовики також мали нагоду кожного ранку читати наші відозви та прокламації за підписом отаманів Тютюнника та Гулого-Гуленка»⁶⁸. Більшовицькі газети не залишали поза увагою український національний рух. Омелянович-Павленко вказував, що у більшовицьких газетах його армія стала об'єктом цькування: «Вірні своїй методі, більшовики у своїх журналах всю свою ненависть спрямовували на ватажків армії; це їм давало часто позитивні наслідки, коли військова маса була випадковою або несвідомою. У даному випадку наслідки були зворотними: козаки ще більш тісною стіною ставали біля своїх командирів і складали одне міцне, повне взаємної довіри козацтво»⁶⁹.

Бійцям армії УНР іноді доводилося читати й білогвардійські газети: «Тільки одного разу ми мали нагоду читати в органі Добрармії, яка поспішно евакуйовала Одесу під натиском більшовиків,

⁶³ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Коломия – Київ, 1923. Частина I (політичний огляд). С. 35.

⁶⁴ Луганські вісті. № 27. 31 липня 1919 р.

⁶⁵ Громадянська війна на Україні 1918–1920... Том другий... С. 245.

⁶⁶ Там само. С. 354–355.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. С. 334.

⁶⁹ Там само.

прихильне до нас повідомлення про марш нашого війська. Орган писав: «Коли б ми мали людей з такою розвинутою любов'ю до рідного краю, яку мають українці, тоді б не довелося нам бути сьогодні у такому прикрому стані»⁷⁰.

Остаточно затвердившись в Україні, більшовики поспішали використовувати інформаційно-пропагандистський потенціал засобів масової інформації. Газети трансливали населенню розпорядження радянської влади, намагалися роз'яснювати її політику. У березні 1920 р. бердянські «Вісті» помістили наказ про здавання всього вина у триденний термін до повітового земельного відділу. За невиконання наказу загрожувала вища міра покарання за законами військово-революційного часу⁷¹.

У Харкові другий губернський з'їзд Рад 13 травня 1920 р. ухвалив: «Для інформування села про події, що відбуваються, ставиться у обов'язок волосним виконкомом регулярно відправляти кур'єрів у повітові виконкоми для доставки на село газет, зокрема «Селянської бідноти»⁷². Більшовики вважали найшкідливішими для себе не помилки у внутрішній політиці, а «відсутність агітаторів», небезпека якої полягала в тому, що «населення починає втрачати віру у справжній світлий лад»⁷³.

Харківська газета «Комунар» відзначала, що у пропагандистській діяльності пресі належить перше місце. Вона ставила завдання «мобілізувати всі радянські та партійні газети, що виходять на території України». Провінційна преса мала забезпечувати читачів «безперестанними бойовими закликами». Указувалося на важливість того, «щоб друковане слово доходило до того, для кого воно призначене, до кого воно волає». «Комунар» інструктував місцеві організації: «На додаток до газетної агітації повинно бути організовано масове видання плакатів, листівок та ін. Наповніть міста й села плакатами і листівками, хай кожна огорожа кричить про фронт. Усі ці засоби мають бути пущені в хід відразу і притому в найширшому масштабі, щоб сколихнути болото, яке застоюлося». Тобто, замість достовірної інформації пропонувалося використовувати виключно «бойові заклики».

Агітаторам доручався систематичний обхід будинків робітників і селян. Мета обходу полягала у бесідах і в розповсюдженні при цьому листівок та прокламацій. Окрім візитів в оселі, передбачалися відвідини чайних, кафе, трактирів, «з метою вмілого та тактовного

⁷⁰ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917-1920). К.: Темпора, 2007. С. 334.

⁷¹ Вісті (Бердянськ). 10 березня 1920 р.

⁷² Громадянська війна на Україні 1918–1920... Том третій... С. 114.

⁷³ Донецька комуна. № 40(53). 4 травня 1919 р.

втручання у розмови та роз'яснення у належному напрямку питань, що обговорювалися». Рекомендувалося використання «у найширших розмірах таких скупчень мешканців, як черги у продовольчих лавок, групи на рогах жвавих вулиць, на призьбах та інше»⁷⁴.

Іншим важливим джерелом цінних відомостей були військово-службовці Червоної армії, що переміщалися з ешелонами по країні. Серед найбільш активних розповсюджувачів інформації були матроси з бронепоездів та кавалеристи багатьох ескадронів, які на кожній зупинці розповідали всім охочим про стан справ у країні.

3. Чутки як заміник офіційної інформації

У разі відсутності надійних джерел інформації, в умовах хаосу та плутанини, населення задовольнялося чутками. Інформаційний вакуум заповнювався найфантастичнішими подробицями подій, що відбувалися, наданими, як правило, безпосередніми їх свідками, які бачили все, про що розповідали, на власні очі. Будь-яка неофіційна інформація ділилася на дві категорії – або її носії розраховували на чиюсь зовнішню допомогу, та обіцяли негайне розв'язання всіх проблем, або під впливом чергової порції новин зникали останні надії.

Чутки циркулювали у міському середовищі постійно, навіть у 1917 році, коли ще не бракувало газет. Березневий «Одеський листок» констатував: «Як і раніше, в публіці – царство чуток. Передають «достовірні» вісті із столиці, і «по секрету» на всю вулицю розповідають останні новини місцевого життя. Чого тільки немає у цих чутках! І таємні збори групи чорносотенців, і арешт добре відомих ватажків цих зборів, і нові призначення у місті, і багато чого іншого. Говорять також про отримання маніфестів і про важливі розпорядження»⁷⁵.

Кореспондент «Одеської пошти» у грудні 1917 р. в дні озброєного протистояння з більшовиками, аналізував характер чуток, що розповсюджувалися обивателями: «Цілий день я провів на вулиці, не побачив нічого страшного, зате чув: «На вокзалі бій! – Стріляють із кулеметів уздовж Пушкінської! – Вбивають гімназистів! – «Синоп» оголосив, що о другій годині почне обстріл міста! – Між двома військовими суднами в порту зараз почнеться бій!» Фантазія обивателів працювала шосили»⁷⁶.

Для кожного часу були характерні свої чутки, їх тематика змінювалася залежно від ходу подій. У січні 1918 р. у Києві, в дні наступу більшовиків на місто, газети, звичайно, не виходили й усі вимушені були задовольнятися лише чутками. Містяни традиційно говорили про якусь допомогу ззовні. Втім, газети часто теж

⁷⁴ Комунар (Харків). 14 березня 1920 р.

⁷⁵ По місту. *Одеський листок*. № 62. 5 березня 1917 р.

⁷⁶ Білий прапор. *Одеська пошта*. № 3197. 2 грудня 1917 р.

користувалися тими ж самими джерелами, що й розповсюдjuвачі чуток, і тому служили іноді не каналом передавання правдивої, об'єктивної інформації, а засобом нагнітання панічних настроїв.

Наприклад, севастопольська газета «Вільний Південь» помістила у січні 1918 р. фейлетон, у якому за допомогою літературних засобів формувався страх перед «татарською загрозою»: «Холодна сира імла закрила обличчя будинків. У порту тривожно й настирливо реве гудок. Гуде настирливо, настирливо. Зве!». Дія відбувається «у тумані», обличчя, що миготять у натовпі, названі «похмурими», гвинтівки «гарячково» стиснуті в руках. Люди біжать до порту, до вокзалу, зникають в імлі. В тумані чутний шепіт: «Татари йдуть, татари йдуть». Татари йдуть, «немов шістсот років тому». «Потворні» та «страшні» чутки «тонуть в імлі». Місто накрила «страшна, холодна імла». У цій імлі, у «жахливих чутках», зростала «смутна, незрозуміла тривога»⁷⁷.

Таж сама газета за два дні опублікувала фейлетон під красномовною назвою «Таргани», де винуватцями паніки оголошувалися невідомі безіменні громадяни: «Вони ходять вулицями, полохливо озираючись, говорять тільки пошепки, повідомляють страшні новини, пророкують майбутні жахи. І все вони знають з достовірних джерел, від надійних осіб. Все вони самі бачили, самі чули. Заходять в оселі й усюди несуть за собою отруту і заразу свого шепоту, лякають таких точно, як вони самі. Коли в місті тривожно, вони – перші творці паніки»⁷⁸.

У відозві Одеського комітету РСДРП(б) від 18 березня 1918 р. йшла мова про те, що чутки та плітки утворювалися в кафе, ресторанах, у редакції «буржуазної та продажної» газети «Робітниче слово»⁷⁹.

В.І. Вернадський, який мешкав весною 1918 р. у Полтаві, часто відзначав відсутність газет або доставку їх із запізненням, та записував до щоденника враження про характер численних чуток: «Разом з алармістськими чутками усюди протилежні». Обиватель, на думку академіка, шукав у цих чутках психологічного захисту. Городяни передавали один одному різні відомості. Це була інформація «про різку зміну настрою села». Йшлося про те, що мешканки передмість почали рятувати від розправ колишніх царських офіцерів. Говорили також про «українські та чехословацькі небільшовицькі дружини» і про нібито численне антибільшовицьке представництво, що було у складі Червоної гвардії⁸⁰. Через декілька днів Вернадський записав: «Газет немає чотири дні, пошта закрита»⁸¹.

⁷⁷ В імлі (фейлетон). *Вільний Південь*. № 39. 14 січня 1918 р.

⁷⁸ Таргани. *Вільний Південь*. № 40. 16 січня 1918 р.

⁷⁹ Громадянська війна на Україні 1918–1920... Том перший, книга перша. С. 56.

⁸⁰ Вернадський В. І. *Щоденники (1917–1921)*. К.: НАНУ, 2011. Том 9. С. 55.

⁸¹ Там само. С. 58.

11 (24 за новим стилем) березня 1918 р. новий запис: «Місто сповнене чутками»⁸². Часто не було відомостей про те, що відбувалося не тільки в країні, а навіть і на сусідній вулиці: «Як дивно: чуєш кулемет, і не знаєш, що відбувається у місті»⁸³. За декілька днів новий запис: «Місто повне чуток». Майже місяць у Полтаві не було київських газет, навіть харківські декілька днів не продавалися: «Ми відрізані від усього. Місцева газета дуже бідна на інформацію»⁸⁴. І ще пізніше: «Вся Полтава сповнена чутками, і часто, здається, надійшли бачення свідчення очевидця виявляється фантазією»⁸⁵.

На газети очікували з нетерпінням, з дня на день, але коли вони доходили до полтавських читачів, то часто розчаровували неповним змістом. 19 березня (1 квітня): «У газетах про німців ані слова. Неначе їх немає»⁸⁶. В.І. Вернадський згадав ще одне джерело інформації – розповіді очевидців, що приїжджали з різних районів країни, а також листи, що хоча й зрідка, але доходили до адресатів. 8 квітня: «Крим, говорять, узятий німцями, татарами і румунами. Нещодавно звідти Коцюбинський, розповідав жахи про вбивства та пограбування, які проводилися більшовиками. Повідомив, що Крим убитий»⁸⁷. 18 квітня: «Сьогодні розповіді Янчевецького, що недавно приїхав з Дону. Там ще не все скінчено»⁸⁸.

В один з днів квітня Вернадський отримав «чудового великого листа» від І.І. Петрункевича з Криму і висловився в щоденнику з цього приводу: «Невже доведеться йому пережити турок?» Тоді ж Володимир Іванович надіслав до Криму листівку В.О. Оболенському⁸⁹. У цілому ситуація характеризувалася станом «повної відрізаності» від подій, що відбувалися. «Полтавські газети заповнені випадковим та нікчемним матеріалом і з нього нічого не можна зрозуміти. Отримуємо вкрай рідка київські газети, і в них мало». Коли до Полтави через десяти руки дійшов останній на той момент номер «Киянина» «з чудовою статтею Шульгіна від 10 березня», його читали та обговорювали дуже широко⁹⁰. Опинившись на пошті після тривалої перерви, Вернадський з гіркотою записав: «Пошта порожня, порожня»⁹¹. І знову, вже у травні –

⁸² Вернадський В. І. *Щоденники (1917–1921)*. К.: НАНУ, 2011. Том 9. С. 61.

⁸³ Там само. С. 62.

⁸⁴ Там само. С. 64.

⁸⁵ Там само. С. 65.

⁸⁶ Там само. С. 67.

⁸⁷ Там само. С. 69–70.

⁸⁸ Там само. С. 72.

⁸⁹ Там само. С. 76.

⁹⁰ Там само. С. 72.

⁹¹ Там само. С. 73.

нові, посилені чутки «про перемогу французів та американців, і навіть узяття Страсбурга»⁹².

В умовах стрімкої зміни ситуації іноді тільки чутки допомагали орієнтуватися людям, які не бажали опинитися на території, що контролювалася їхніми реальними або потенційними супротивниками. У 1919 році в щоденнику Володимира Вернадського з'явилися нові записи про чутки у Києві. На Хрещатику, біля кінематографа «Експрес», «Бюро української преси» щодня вивішувало основні телеграми, відомості, вісті. Втім місцеві мешканці не довіряли офіційній інформації. У лютому в місті все більше розповсюджувалися чутки «про слабкість більшовиків» і про тягар їх режиму. З'явилися також чутки про контрибуцію⁹³.

Через декілька сторінок: «Становище взагалі незрозуміле. У місті всіякі чутки: Київ обкладений французами та петлюрівцями, а більшовицькі газети переповнені відомостями про перемоги більшовиків. Обиватель не вірить. Його дратують постії та реквізиції. Поширюються чутки про тиждень бідноти, який нібито почався»⁹⁴. У останній день лютого: «Дивно важке та незрозуміле становище. Ніхто нічого не знає. Абсолютно відрізані від світу. Газети переповнені брехнею і зосереджуються на дрібних та вузьких суперечках. Київ сповнений чутками. Достовірніші вісті при перевірці виявляються невірними. В ці дні – знову чутки про невпевненість більшовиків, бої біля Фастова, взяття Петрограду, прихід союзників»⁹⁵.

Слобідський стверджував, що серед білогвардійських агітаторів знаходилися колишні представники кримінального світу. До особливого виду агітаторів належали професійні жебраки, які оголошували себе жертвами більшовиків. Вони билися головою об землю, гойдалися, тремтіли, загортали ноги за шию, і були скрізь, по всьому Харкову. Їх стогони та крики приголомшували обивателів і мали на меті викликати у них страх. Але досить швидко городяни звикли до їх «награних агітаційних криків»⁹⁶. Агітаційні потяги використовувалися для перевезення вантажів спекулянтів та заборонених товарів. «Спирт перевозився бочками й абсолютно відкрито»⁹⁷. Тому результативність роботи агенції була невисокою. Втім, щоб перемагати в боротьбі з ворожою агітацією, білогвардійці користувалися адміністративним

⁹² Вернадський В. І. *Щоденники (1917–1921)*. К.: НАНУ, 2011. Том 9. С. 80.

⁹³ Там само. С. 129.

⁹⁴ Там само. С. 130.

⁹⁵ Там само. С. 132.

⁹⁶ Слобідський О. *Це було...* С. 51.

⁹⁷ Там само. С. 52.

ресурсом. Так, всі київські газети у вересні 1919 р. мали виходити тільки «з дозволу на те київського губернатора»⁹⁸.

Чутки постійно виникали, циркулювали, обростали подробицями, потім змінювалися новими чутками. О. Слобідський зафіксував ситуацію виникнення не просто чутки, а обростання реального факту фантастичними деталями. Під час зустрічі потягу з пораненими добровольцями на залізниці у Харкові, на платформі зібралася купка цивільних осіб. Обивателі «завжди і при всіх подіях» хотіли бути «в курсі того, що відбувається»⁹⁹. Робітник-залізничник прошепотів пану, що стояв поблизу: «Десь під Білгородом здоровий бій був». Обивателю цього було достатньо, і він вибухнув проникливим монологом: «Отже, більшовики відступили? Дві тисячі поранених, п'ять тисяч полонених, вбито трьох комісарів, захоплено бронепоезд. Дякую, голубчику». І пан спробував підійти до своїх зі свіжими новинами. Залізничник намагався його зупинити: «Я ж нічого подібного не говорив. Звідки ви все це узяли?». Але обиватель вже не зважав: «Це я все так, між іншим, припустив». І він швидко зник, «гордий свідомістю, що перший дізнався такі приголомшуючі новини»¹⁰⁰.

Навіть за непрямыми ознаками городяни могли здогадатися про істинне становище на фронтах. У вересні 1919 р. у київських газетах масового характеру набули оголошення про продаж будинків, домашньої обстановки та іншого майна. Зрозуміло, що київська буржуазія, яка не була впевнена у стабільності положення, «гарячково розпродавала своє майно і спішила виїхати на Дон»¹⁰¹.

Наприкінці громадянської війни у блокованому червоними Криму мешканці в інформаційному плані знову опинилися у полоні чуток. В.І. Вернадський у січні 1920 р. в Сімферополі відзначив, що базар «найвірніше відображає становище стосовно більшовиків, ніж інші міські чутки. Низи мають стосунки з більшовиками і передають відповідні настрої і припущення, хоч би й у спотворених та перебільшених формах»¹⁰². У серпні він записав у щоденнику: «Ніхто нічого не знає, і користуються чутками найнеймовірнішими»¹⁰³. Характеризуючи зміст місцевих газет, Вернадський з гіркотою визнавав, що «ми всі живимосся тут бездарною та беззмістовною пресою, ще гірше, ніж на Дону. Іноді здається, що зараз якось більше починає приходити листів з-за кордону. Боїшся вірити цій ознаці поліпшення. Починають

⁹⁸ Громадянська війна на Україні 1918-1920... Том другий... С. 367.

⁹⁹ Слобідський О. *Це було...* С. 55.

¹⁰⁰ Там само. С. 56.

¹⁰¹ Громадянська війна на Україні 1918-1920... Том другий..... С. 366.

¹⁰² Вернадський В.І. *Щоденники...* С. 20.

¹⁰³ Там само. С. 96.

траплятися й книги, і журнали – але все з okazjiєю». Нарешті, у листопаді, за оцінкою Вернадського, у місті циркулювали «дикі чутки – звичайні міражі, які підсилювали настрій»¹⁰⁴.

Остаточна перемога більшовиків не вплинула на зміни у громадських настроях, хоча політичне керівництво покладало значні надії, в першу чергу, на отримання пересічними громадянами газетної інформації. На початку листопада 1920 р. політичне управління Револьюційної воєнної ради республіки констатувало, що, не дивлячись на розповсюдження газет серед населення Маріуполя, Мелітополя, Бердянська, Олександрівська, та «співчутливе ставлення до них» городян, настроїв населення міст залишався «абсолютно пасивним»¹⁰⁵. Харківська газета «Комунар» вказувала, що «достатньо широкі прошарки пролетаріату» охоплюють настрої «боязкості, байдужості, відсталості».

ВИСНОВОК

У подіях української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. значну роль відіграла друкована інформація. Зростання політичної активності населення на початку революції зробило більш популярним друковане слово. Вихід газет був зумовлений або політичними симпатіями і антипатіями чергової влади, або особистою ініціативою видавців та журналістів. Влада прагнула контролювати друковане слово у своїх інтересах. Газетами, що виходили в Україні на користь різних політичних кіл, реалізовувалися всі основні функції засобів масової комунікації – інформаційна, пропагандистська, розважальна, а також функція маніпулювання громадською думкою.

Потреба в інформації в період революції для населення українських міст була одним з пріоритетів. Знання про вірогідне настання політичних змін дозволяло обирати варіант поведінки, якнайкращий для забезпечення власної безпеки і первинних потреб. Пересічні городяни з нетерпінням чекали на чергову порцію новин, а при відсутності газет користувалися різноманітними чутками, інколи більш точними, аніж повідомлення офіційної преси.

Інформація про події, що відбувалися у країні, була, частіше за все, уривчастою, суперечливою, недостовірною. Чутки, одна безглуздіша за іншу, привчили людей не вірити нікому й нічому, окрім власних вражень. Городяни могли вірити тільки тому, що бачили на власні очі.

Характер чуток залежав від політичної ситуації у країні загалом і в окремих регіонах зокрема. Їхній зміст визначався співвідношенням сил між ключовими військово-політичними гравцями, інтересами

¹⁰⁴ Вернадський В.І. *Щоденники...* С. 110.

¹⁰⁵ Громадянська війна на Україні 1918–1920... Том третій.... С. 711.

різних соціальних груп, психологічним станом основної маси населення, соціальними очікуваннями окремих категорій громадян.

Остаточне затвердження радянської влади не зняло з порядку денного необхідність розповсюдження більшовицьких ідей через періодичні видання. Володіння інформацією допомагало пристосуватися до нової ситуації, змінити або виробити нову лінію поведінки відповідно до змінюваних вимог. Вона мала визначальне значення для виживання населення в період соціально-політичної кризи.

Особливістю функціонування суспільства як структури була персоніфікація соціальних інститутів. Діяльність більшості сфер суспільного життя перейшла у ведення окремих індивідів, які з ряду мотивів продовжували виконувати свої обов'язки. Коли пересічний громадянин втратив змогу якось вплинути на долю країни, він переніс свою увагу на справи свого закладу, будинку, двора, вулиці. Отже, робота конкретних установ почала залежати лише від активності та ініціативності особового складу співробітників. Бібліотеки не були виключенням.

Народні бібліотеки (у селах – хати-читальні) працювали протягом всієї громадянської війни, їх кількість то скорочувалася, то збільшувалася, але ніколи не падала до нуля. При більшовиках бібліотеки підпорядковувалися відділам народної освіти, при інших режимах ними опікувалися земства, кооперативи, сільські громади. Нові книги надходили в незначних кількостях тільки у 1917–1918 рр., пізніше не надходили взагалі, тож доводилося всіляко оберігати, і всіма засобами, у тому числі репресивними, відновлювати старі фонди.

АНОТАЦІЯ

Події національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні вплинули на всі сторони повсякденного життя українських городян. Не була виключенням і бібліотечна справа. Обмеження можливостей поповнювати книжковий фонд та скорочення централізованого фінансування ускладнили роботу бібліотечної мережі. Втім прагнення місцевих мешканців до читання зберігалося протягом всіх років революції, тому більшість бібліотек продовжила своє функціонування. Крім художньої літератури, містяни цікавилися газетами, що надходили, бо отримання актуальної інформації було пов'язано з плануванням подальших дій, с формуванням стратегії буденної поведінки. Дефіцит газет, що час від часу виникав внаслідок політичної невизначеності, компенсувався численними чутками, які суттєво впливали на суспільні настрої, в діапазоні від ейфорії до паніки. Інформація, що надавалася, як правило, викривлялася залежно від мети, яку мали перед собою її автори.

Література

1. Білий прапор. *Одеська пошта*. № 3197. 2 грудня 1917 р.
2. Вернадський В. І. *Щоденники (1917–1921)*. К.: НАНУ, 2011. 326 с.
3. Вечірня газета (Київ). № 1354. 4 березня 1917 р.
4. В імлі (фейлетон). *Вільний Південь*. № 39. 14 січня 1918 р.
5. Вісті (ВУЦВК). № 134. 2 червня 1920 р.
6. Відомості про роботу агітаційно-освітнього підвідділу. *Державний архів Харківської області (ДАХО)*. Ф. Р-4986. Оп. 1. Спр. 12. 1920 р. 27 арк.
7. Вісник Єнакієво. 14 (1) квітня 1918 р.
8. Вісник Єнакієво. 23(10) квітня 1918 р.
9. Всеросійська кочегарка. 10 серпня 1920 р.
10. Всеросійська кочегарка (Бахмут). 11 грудня 1920 р.
11. Громадянська війна в Україні. Том І, книга І. Під ред. І.К. Рибалки. К.: Наукова думка, 1967. 874 с.
12. Громадянська війна в Україні. Том ІІ. Під ред. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. 916 с.
13. Донецька комуна. № 40(53). 4 травня 1919 р.
14. Дрібниці життя. *Південний край*. № 21. 10 травня 1918 р.
15. Заяви громадян про звільнення від реквізицій. *Донецький обласний державний архів (ДОДА)*. Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5. Спр. 5. 1919 р. 68 арк.
16. Звіти про діяльність волосних ревкомів. *Державний архів Луганської області (ДАЛО)*. Ф. Р-463. Оп. 1. Спр. 26. 1920. 43 арк.
17. Звіти про діяльність народних бібліотек Богодухівського повіту за 1917 р. *ДАХО*. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 80. 1918 р. 207 арк.
18. Комунар (Харків). 14 березня 1920 р.
19. Листування з відділом народної освіти про його перетворення, про підвищення зарплати акторам. *Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)*. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 38. 1919 р. 22 арк.
20. Листування з кооперативними та професійними організаціями. *ДАХО*. Ф. Р-202. Оп. 1. Спр. 17. 1920 р. 153 арк.
21. Листування з органами місцевої радянської влади. *ДАХО*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265. 1919 р. 337 арк.
22. Листування з різними установами. *ДАХО*. Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с. 1920 р. 456 арк.
23. Луганські вісті. № 27. 31 липня 1919 р.
24. Накази повітового ВРК. *ДАЛО*. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 1919 – 1920. 51 арк.
25. Одеський листок. № 40. 9 лютого 1919 р.
26. Одеські новини. № 11553. 13 березня 1919 р.
27. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. – 608 с.
28. Південний край (Харків). № 95. 9 серпня 1918 р.

29. Південний край (Харків). № 135. 1 жовтня 1918 р.
30. Петроград взятий. *Батьківщина* (Харків). № 86. 9 жовтня 1919 р.
31. Питання читачів. *Донецька комуна*. № 41. 6 травня 1919 р.
32. Поганий тютюн. *Вільний Південь* (Севастопіль). № 43. 19 січня 1918 р.
33. По місту. *Одеські новини*. № 10351. 2 (15) березня 1917 р.
34. Протоколи засідань виконкому. *ДОДА. Ф. Р* – 2602. Оп. 1. Спр. 1. 1917 р. 28 арк.
35. Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. *ДАЛО. Ф. Р*-2399. Оп. 1. Спр. 1. 1919 р. 64 арк.
36. Протоколи нарад, проекти та листування. *ДАХО. Ф. 304*. Оп. 1. Спр. 3453. 1918–1919 рр. 337 арк.
37. Романько І.І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.). К.: Інститут історії України, 1999. 36 с.
38. Рух (Харків). № 1. 4 квітня 1918 р.
39. Слобідський О. Це було... (на Україні в 1918–1920 рр.). Харків: Пролетар, 1926. 102 с.
40. Статистичні відомості про народні бібліотеки Богодухівського повіту за 1918 р. *ДАХО. Ф. 306*. Оп. 1. Спр. 81. 1920 р. 127 арк.
41. Таргани. *Вільний Південь*. № 40. 16 січня 1918 р.
42. Те, що гине та виникає. *Південний край* (Харків). № 2. 2 січня 1919 р.
43. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. Коломия – Київ, 1923. 100 с.
44. Ухвали та накази районного відділу народної освіти, волревкомів, міліції. *ДАЛО. Ф. Р*-463. Оп. 1. Спр. 2. 1919–1920. 119 арк.
45. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. К.: Наук. думка, 1996. Том 1. 588 с.
46. У ці дні. *Одеський листок*. 4 (17) березня 1917 р.
47. Червоний вал (Бахмут). 15 березня 1919 р.
48. Чоп В. М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. 479 с.

Information about the author:

Popov Vyacheslav Zhanovich,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Sociology

Kyiv National Economic University named after Vadim Getman

54/1, Beresteyskiy Avenue, Kyiv, 03057, Ukraine